

JAN ZOUHAR

T. G. MASARYK A F. X. ŠALDA

V roce 1937 zemřeli Tomáš Garrigue Masaryk (14. 9. 1937) a František Xaver Šalda (4. 4. 1937), nesporně nejvýznamnější osobnosti, kolem kterých oscilovala pole myšlenkových zápasů u nás od let devadesátých až do konce 1. republiky. Jejich vztah se stal již několikrát předmětem úvah a rozborů. Připomínáme knihu Ludvíka Svobody *F. X. Šalda* z roku 1967, z téhož roku pochází známá objevná studie Václava Černého v *Hostu do domu*, zajímavá je i stať Závaše Kalandry *Religiozita a poznání u T. G. M. a F. X. Š.*, kterou poprvé uveřejnil časopis *Plamen* ve druhém čísle ročníku 1969.¹

Na začátku 90. let 19. století Šalda odmítal tendence projevující se jak v Zolových a Flaubertových sociálních románech, tak ve francouzské historiografii 19. století (Thierry, Guizot, Taine), které vycházejí ze zásad „determinismu, dědičnosti, typičnosti, statistické opakovanosti“² a pokládají člověka za bytost, jež pouze slabě a bezvýsledně odporuje vnějším vlivům a je asimilována prostředím a společností. Vliv individuální jedinečné vůle je omezen nebo vyloučen. V sociálních vědách převládla statistika. V ní už nejde „o jedince, nýbrž o rodiny, rody, větve, klany, národy, státy – o třídy a skupiny stejného zaměstnání, věku, pohlaví, tělesného ústroje – o zvláště rozdělené, popsané, pozorované, studované hromady sociální, antropologické, národní, dějinné“.³ Vzniká tak jakási fyziologie společnosti jako přechod od sociálních a historických věd k vědám přírodním, kterou podrobil kritice P. Bourget v novele *Žák* v postavách Adriena Sixteho a jeho žáka Roberta Gresloua. Šaldova povídka *Analýsa*, kterou vydal v časopise *Vesna* v roce 1891, měla mít v době, kdy oceňoval zejména estopsychologii E. Hennequina, podobné zaměření a kritické vyústění. Děj, ve kterém vystupují Janus Schlaag a dívka Eva, není podstatný, neobvyklé je zaměření na vnitřní svět

¹ L. Svoboda: *F. X. Šalda*, Praha: Svobodné slovo 1967; V Černý: TGM – FXŠ, in V. Černý: *Tvorba a osobnost I*, Praha: Odeon 1992, s. 210–223, pův. in *Host do domu* 14, 1967, č. 12, s. 8–23; Z. Kalandra: *Religiozita a poznání u TGM a FXŠ*, in Z. Kalandra: *Intelektuál a revoluce*, ed. J. Brabec, Praha: ČS 1994, s. 106–122, pův. in *Plamen* 11, 1969, č. 2, s. 13–19.

² F. X. Šalda: *Román sociální, Kritické projevy 1*, Praha: Melantrich 1949, s. 243.

³ *Tamtéž*.

hlavního hrdiny, na jeho citové prožitky, průběh vášně, lásky k dívce, ale zejména na způsob, jak se sám hrdina rozebírá, jak se sleduje, jak svou emocionalitu plánuje a programuje.

K Šaldově povídce se vyjádřil odmítavě Herbenův *Čas*,⁴ který byl v té době tiskovým orgánem Masarykovy Realistické strany, označil ji za přepodivný výplod převrácené manýry, a zahájil tak zajímavou a vzrušenou polemiku mezi *Časem* a *Literárními listy* o nových literárních a myšlenkových směrech. Šalda reagoval dopisem redakci *Času*;⁵ ta však uveřejnila v listopadu 1891 nepodepsaný článek O škole symbolistů,⁶ ve kterém je podána informace o francouzském symbolismu, o názorech českých symbolistů, současně však jejich kritika a s použitím Masarykovy práce O studiu děl básnických je v něm odmítnut mysticismus, ke kterému autor řadí i symbolismus. Do textu byly zařazeny i úryvky z Šaldových dopisů redakci *Času*.⁷ Šalda vyjádřil své stanovisko k novému umění jako novému způsobu vidění světa v Zaslánu, které uveřejnily na pokračování *Literární listy*:⁸ „Věřím, že jiné umění, hlubší a vyšší než realismus, jak se mu v Čechách průměrně rozumí, je nutné. Že meditace metafyzické a náboženské v nové době Comtem, Millem a Spencerem z oboru poznání vědeckého vyloučené stávají se již a stanou se vlastním jeho předmětem a že ono jediné má způsobilost vyložit, zachovat, podat jich pravý a živý smysl.“⁹ Pokud se *Čas* v kritice odvolával na Masarykovu práci O studiu děl básnických, zajímavé je, že na ni Šalda při koncipování noetických východisek syntetismu navázal, přestože „v nejednom směru s výsledky, k nimž došel prof. Masaryk, jak myslí, empiricky“,¹⁰ nesouhlasil. Už předtím však, na konci roku 1891, začal Šalda v *Literárních listech*, které ve Velkém Meziříčí vydával F. Dlouhý, otiskovat až do dubna 1892 v osmi pokračováních programovou stať Syntetism v novém umění. Poučen soudobou francouzskou estetikou a literární teorií v ní vymezil úkoly nové umělecké generace. O. Sus pokládal Zasláno a Syntetism za organický celek a na základě toho nesouhlasil s jednostranným a extrémním pofrancouzštěním Šaldova „nástupního estetického a uměleckého programu“ a pozoruhodně otevřel problém vztahu mladého Šaldy jako teoretika syntetismu k myšlení německému. Otázky, na které O. Sus hledá ve své studii Založení Šaldova symbolismu ve vztahu k německým duchovnědným teoriím¹¹ odpověď, směřují spíše k místu F. X. Šaldy v genealogii

4 Z nejmladší novelistiky, *Čas* 5, 12. 9. 1891, č. 37, s. 587.

5 Ve výtahu byl uveřejněn v *Času* 5, 26. 9. 1891, č. 39, s. 621.

6 O škole symbolistů, *Čas* 5, 14. 11. 1891, č. 46, s. 730–732, 28. 11. 1891, č. 48, s. 762–765.

7 Jsou součástí Šaldových *Kritických projevů* 1, s. 472–473, kde je také zachycen celý průběh polemiky.

8 F. X. Šalda: Zasláno, in *Kritické projevy* 1, s. 185–196, pův. in *Literární listy* 13, 1892, č. 2, s. 46–48, č. 3, s. 65–66, č. 4, s. 85–86.

9 F. X. Šalda: *Kritické projevy* 1, s. 474.

10 *Tamtéž*, s. 196.

11 O. Sus: Založení Šaldova symbolismu ve vztahu k německým duchovnědným teoriím, in *F. X. Šalda 1867–1937–1967*, Praha: ČS 1968, s. 37–66. Někteří autoři hledají jeden z kořenů

českého strukturalismu, ale jedna z nich míří přímo ke strukturní komparaci myšlení mladého Šaldy s určitými proudy v německé duchovně, zejména s teorií estetického symbolu hegelovce Fr. Th. Vischera a životně filozofickou estetikou W. Diltheye. Oleg Sus je přesvědčen, že některé prvky programu šaldovského syntetismu jsou už v osmdesátých letech připraveny v pracích uvedených dvou představitelů německé duchovně a že mezi nimi a Šaldovým Syntetismem lze navazovat typologické spoje. Ale to je teprve začátek – Oleg Sus velmi pečlivě provádí rozbor obou textů (Syntetismu a Zaslána) a sleduje všechna místa, kde se Šalda opírá o německé autory nebo je připomíná – jsou to zejména Kant, Goethe, Schopenhauer, Schleiermacher, Schlegel, Jacobi, Lessing, Herder, Hegel, Wagner, Schasler. Tato heuristika mu však není důkazem o tom, že Šalda byl pod vlivem německé filozofie a estetiky, ale daleko spíše o styčných bodech mezi nimi.

V Šaldově stati jde o kritiku naturalismu a symbolismu, a to jak ve způsobu, tak i v předmětu poznání. Umění je chápáno jako poznání svého druhu. Syntéza je uplatněna na způsob poznání – nejde o dílčí poznání, nýbrž o poznání celostní, syntetické. Pokud jde o předmět poznání, Šalda oceňuje na symbolismu, že vrátil do umění otázku metafyzicky náboženské, ale současně zdůrazňuje, že umění nemůže zanedbávat a přecházet otázku sociální, „stejně bolestně žívou“. Syntetismus v tomto smyslu tedy znamená brát skutečnost v jejím celku. Důraz na celost, na totalitu, na sloučení názornosti a vidění, chápání symbolické fiktivnosti jako prostředku, který neodvrací od poznání, ale naopak maximálně zesiluje děj a myšlenky, to vše charakterizuje Šaldův syntetismus. Je to integrační systém, který je postaven proti atomismu dezintegrovaného světa a člověka. Dezintegrováný svět nemá hodnoty, je to chaos. Proti tomu Šalda otevírá svou metodou cosi vyššího, tajemného, jednotného, k čemu dospíváme intuicí, ve které daleko více než v rozumu je zapojena celá lidská bytost. Znamená to současně nové vytyčení problému vztahu umění a života, odmítnutí reprodukčního principu v umění ve prospěch principu tvůrčího.

Již v roce 1895 vystihl F. X. Šalda ve své recenzi Masarykovy práce *Naše nynější krize* skutečnost, že Masarykův politický realismus má osobitý charakter. Šalda práci kladně hodnotí a domnívá se, že „člení a řetězí se kniha Masarykova – která je zároveň systémem Masarykovým – s krásnou výrazností a plnou typičností v soudobém světovém tzv. novoidealistickém či reakčním proudění literárním a filozofickým, v tom bojovném šiku, který soustřeďuje nejopravdovější duše soudobé“.¹² Šaldu Masarykova práce „v jádru a opravdu mohutně vzrušila“, a to zejména proto, že „podává a obsahuje tu převzácnou věc: určitý světový názor a to je zase určitý mravní názor“, že v ní jde o nalezení „českého typu“, vyložení „záhady národnosti a českosti“. Šalda odmítá dosavadní postupy v těchto otázkách, historický empirismus s jeho přerýváním národní minulosti a hledáním

Šaldova syntetismu i v inspiraci Masarykovými estetickými názory z 80. let 19. století. Srov. Oleg Sus, *Debut české duchovně estetiky*. F. X. Šalda, T. G. Masaryk a německé myšlení, *SPFFBU*, B 15, 1968, s. 65–78.

¹² F. X. Šalda: *Těžká kniha, Kritické projevy 2* (1894–1895), Praha: Melantrich 1950, s. 267–301, pův. in *Rozhledy* 4, 1895, č. 11, s. 641–650, č. 12, s. 709–721.

národních typů v národních svatých, „neživé masky“: „...nakonec tu vždy šlo o mne, o smysl mého já, mého bytí, o podklad vědomí a svědomí, o život a žití jeho, a to jest právě: o poměr můj k okolí, vnějšku, společnosti.“

Masaryk je pro Šalda výrazem nového směru a proudu, který míří proti evolučnímu pasivnímu materialismu a netečnému lenivému determinismu. Ty vedly k přizpůsobování se prostředí, poddávání se vnějšmu, hmotnému světu, zřeknutí se „svého nitra, jeho odporu, jeho středu citového, volního, charakterového“, k tomu, že „člověk, nitro, duše, to všecko začínalo být nazíráno jen jako plod okolí, vnějška, jeho tlaku“. Masaryk je v tomto směru reformní, to pokládá Šalda za filozofický a etický motiv jeho knihy. Politika je převedena do nitra člověka, k potřebám a touhám duše. V tom je Masaryk součástí sociálně etické reakce proti „pozitivnímu naturalismu, proti optimistickému, materialistickému determinismu, lhostejně klidnému a s tvrdým srdcem lehce a snadno uspokojeným, proti liberalismu hospodářskému, ...proti této lhostejnosti, která sluje liberalismus, proti této zmalátnělosti, která sluje diletantismus, proti této povrchnosti, která sluje eklekticismus...“. Proto je podle Šaldy Masarykova kniha světová. Samotná česká otázka nás nečiní velikými, my sami ji neseme, my sami jí musíme umět získat pozornost, my sami ji povýšíme na otázku světovou, když budeme umět „nalézt v ní čistě lidské její jádro“. Je třeba se rozhodnout a vytvořit „novou kulturu mravní“, „nový styl života“, když „ty staré veliké zemřely a nového není“. Šalda charakterizuje Masarykovu knihu jako bojovnou, rozhorlenou, útočnou, bezohlednou, konzervativní, reakční a zpátečnickou ve smyslu protikladu k dosud převládajícím myšlenkovým a prakticko-politickým tendencím. Šalda se ptá, jaký má být podle Masaryka český člověk. A odpovídá: Zdravý, silný, pevný duchem i tělem, pevný a určitý rozumově i citově. Souhlasí s Masarykem, že modernost se nesmí měnit v módnost. Dokonce s ním (možná v rozporu se svým skutečným přesvědčením) souhlasí v jeho odsudku moderní francouzské literatury, o které Masaryk v *Naší nynější krizi* píše: „Nečistost – toť zkáza naší společnosti, toť zkáza moderní literatury. Pařížský román, pařížské drama, pařížská literatura, pařížské umění tohoto žánru, toť projev žití nečistého.“ Český typ je Masarykem konstruován jako harmonický: nejvýše stojí rozum, který stanoví cíl, k tomu se napne cit a silná vůle. Šalda oceňuje zejména to, že Masaryk klade nejvýše rozum, myšlenku, ideu, klidnou, přesnou, vědeckou, trpělivou práci. Není to však pouhý chladný rozum, ale soulad rozumu s citem a vůlí. S tím souvisí i Masarykova otázka revoluce či reformace. Revolučnost je pro něho mravní a politický romantismus, nevědomá a nesvědomitá fantastika, povrchní, dobrodružný a egoistický diletantismus. Pokud revoluce, tak nenásilná, revoluce mravů, názorů, ducha. Šaldovi je blízký důraz na vědu ve smyslu přístupu ke světu v jeho „celé nekonečné šíři a složitosti odstínů a přechodů, v celé volné, pomalé, nekonečně podrobné a nekonečně jemné a zdlouhavé škále rozvojové“. Obrat a náprava má být důslednou reformou, která představuje dlouhou, odbornou, trpělivou a těžkou práci. Politika se má stát prací a vědou, nikoli dílem náhody. Šalda oceňuje i to, že vedle vědy je druhou základní ideou Masarykovou humanita, která mu jako mravní opravdovost a vážná svědomitost není jen příkazem etickým, ale i rozu-

movým a praktickým. „Celý svět musí být ustrojen na základech práva a spravedlnosti.“ Masaryk je proti anarchismu, proti aristokratismu, bohémství, titanismu. Šalda, když přečetl a pochopil Masarykův politický realismus jako novoidealismus, současně věděl, že se Masaryk od ostatních „novoidealistů“ liší. Liší se tím, že není mystikem, že nehlásá pasivitu, klid, rezignaci, ale že je racionalista, že je příznivcem „stálé činnosti, stálé práce, stálého zápasu, stálé krystalizace, stálého a stupňovaného, množeného života a tož života lepšího, věčnějšího, duchovnějšiho“. Masarykova humanita však není obětováním jedince, individua, individuálního já, individuálního lidského rozumu a lidské vůle, ale začíná u jedince a k jedinci se obrací. Reforma národního života začíná reformou názorů jednotlivce, reformou jeho nitra, jeho svědomí.

Masaryk chtěl svou *Světovou revoluci* uzavřít kapitolou, ve které by se věnoval soudobé české a světové literatuře. Na doporučení Karla Čapka však svůj text nepublikoval (na rukopise se dochovala Masarykova poznámka „Čapek, abych ho neuveřejnil, literatura potřebuje povzbuzení“), a tak se s ním čtenáři mohli seznámit až daleko později.¹³ Jeho převážná část je věnována rozboru Šaldova románu *Loutky i dělníci boží* (1919). Masaryk pokládal za pozoruhodné jeho hlavní téma (návrat k Bohu) a Šaldu řadí „k těm spisovatelům, kteří krizi věku chtějí překonat náboženstvím“,¹⁴ ale jeho teismus se mu zdá nejasný, a protože zůstal básníkem ironie a skepse, „postavil českého člověka do spleti moderních problémů, ale nepodařilo se mu vyprostit jej z nich“.¹⁵ Šalda podle Masaryka nedospěl k tomu, aby zobrazil „úsilí moderního člověka, překonávajícího organickým vývojem titánský subjektivismus, jeho egoismus a izolovanost v celku národním a lidském“.¹⁶

Vydání Masarykovy *Světové revoluce* (1925) se stalo pro F. X. Šaldu podnětem k obsáhlé stati.¹⁷ Jak jsme si ukázali, Šalda ostatně sledoval Masarykovo dílo pozorně už od konce 19. století. Pokládal *Světovou revoluci* jednak za rekapitulaci průběhu Masarykových jednání během 1. světové války, jednak za shrnutí jeho hodnotových a světonázorových životních východisek. Konstatoval, „že činy Masarykovy a teorie Masarykova jsou pro mne dvojí řada myšlenková a chtějí a musejí být čteny samostatně a nezávisle na sobě, přestože je Masaryk

¹³ Tyto texty (Šaldův český román a *Můj poměr k literatuře*) z roku 1924, v revizi z roku 1932, se dochovaly ve strojopisech v archivu Ústavu TGM. První z nich poprvé uveřejnil Václav Černý (*Host do domu* 1967), druhý Josef E. Karola (*Tvar* 1993). Souborně byly vydány v roce 1994 Ústavem T. G. Masaryka s obsáhlou ediční poznámkou, která podrobně osvětluje jejich osudy – viz T. G. Masaryk: *Můj poměr k literatuře. Šaldův český román*, Praha: Ústav TGM 1994, 80 s.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 71.

¹⁵ *Tamtéž*, s. 72.

¹⁶ *Tamtéž*.

¹⁷ F. X. Šalda: Na okraj Světové revoluce, in F. X. Šalda: *Kritické projevy* 13 (1925–1928). Praha: ČS 1963, s. 62–98; pův. in *Tvorba* 1, 1925–26, s. 1–8, 28–35, 48–53. K Šaldově recenzi *Světové revoluce* srov. L. Svoboda: *F. X. Šalda...*, s. 191–193.

váže poutem co nejtěsnějším, logickým poutem náповědi a závěru“.¹⁸ Šalda reagoval na to, že značnou část *Světové revoluce* (kromě vzpomínek na válečná léta) zaujímají literárněvědné úvahy. Nebylo to pro něho nic překvapivého – věděl, že Masaryk už v řadě předchozích prací chápal literární díla především jako „epistemologické dokumenty“ o člověku a společnosti, že je četl a interpretoval především jako filosof, sociolog, politik a moralista. Přesto, nebo právě proto však na základě detailní analýzy především nesouhlasil s Masarykovou charakteristikou francouzského romantismu, kterou (stejně jako ostatní Masarykovy soudy o literatuře) považoval za jednostrannou a zkreslenou. Šalda šel ovšem dál – k Masarykově výkladu příčin a průběhu 1. světové války, jejíž koncepce u Masaryka se mu zdá být pochybená, a k jeho názorům politickým a filozoficko-dějinným. Masarykův přístup charakterizoval jako psychologický a literárně-analytický a nepřijal jeho výklad krize západní civilizace, ani jeho pojetí Kanta jako výstředního idealisty a solipsisty, kritiku německého idealismu a nábožensko humanistický výklad světových a českých dějin. Příčiny krize a 1. světové války nelze podle Šaldy hledat pouze v chorobné sebevražednosti, v upřílišněném subjektivismu, moderním individualismu a vzpouře titanismu proti objektivnímu řádu, ale v tom, že moderní, velkoměsty zbrutalizované lidstvo podleгло víře v moc a sílu (i vojenské) techniky jako užité přírodní a exaktní vědy. Masaryk je mu „duch ne revoluční, nýbrž *tradiční*“,¹⁹ který zúžil Palackého pojetí smyslu českých dějin, který však postihl vývojové tendence světových událostí před 1. světovou válkou a v jejím průběhu a jeho zásluhou bylo, „že rozpoznal toto dějství a jeho rytmus, kdy ještě bylo v zárodcích a jen napolo vysloveny, že se jich skoro matematicky nebo hvězdářsky dopočítal, že jim připravoval svou dlouhou závažnou činností myslitele a organizátora půdu u nás a spolupůsobil s nimi za války v cizině“.²⁰

Masaryk reagoval na Šaldův rozbor *Světové revoluce* v dodatku k rukopisu stati Šaldův český román. Masaryka překvapilo, že Šalda v kritice *Světové revoluce* chce vykládat moderní sebevražednost jen velkoměstskou všedností a banálností. Pokládá to buď za projev dekadentního aristokratismu, nebo za nepochopení chorobného stavu moderní doby. Přestože se snaží Šaldova „rozmanitá salta pochopit“, stává se mu Šalda „jako profesor i jako básník, beletrista... nemilou záhadou“.²¹ Masaryk byl totiž stále přesvědčen, že „moderní sebevražednost vzniká úpadkem církve a náboženství“,²² že se (jak podle svých slov sociologicky a historicky vyložil) jedná o hromadný jev moderní doby a že je jednou z příčin „válčivosti“. Na výhradu k pojetí Kanta opakoval, že si cení Kantova etického úsilí, ale že Kant pro něho zůstává představitelem moderního subjektivismu, jehož mravní důsledky přinášejí „německý egoismus a jeho různé manifestace“.²³

18 F. X. Šalda: Na okraj Světové revoluce..., s. 63.

19 *Tamtéž*, s. 96.

20 *Tamtéž*, s. 98.

21 *Tamtéž*, s. 75–76.

22 *Tamtéž*, s. 73.

23 *Tamtéž*, s. 75.

V jubilejním článku *Osobnost T. G. Masarykova*²⁴ k 80. narozeninám TGM Šalda upozornil, že „demokracie v Masarykově smyslu nekryje se s demokracií v západním smyslu, zejména ne s demokracií francouzskou: ta je původu spíše pohanského než křesťanského, dcera renesance a tzv. velké revoluce“.²⁵ Vyjádřil znovu své pochybnosti nad Masarykovou koncepcí světové války jako světové revoluce, která vnáší demokracii do střední Evropy. Šalda spíše vidí „ve světové válce srážku a boj různých imperialismů, maskovaných různým mysticismem: jeden mysticismem rasovým, druhý mysticismem náboženským, třetí mysticismem demokratickým“.²⁶

Sám Šalda už svým idealistickým čtením Masarykovy *Naší nynější krize* vystihl jeden z nehlubších problémů, které tvoří jádro Masarykova systému: problém náboženství a nihilismu. „Tato „krvavá disjunkce naší doby“ poznamenává Masarykovu činnost politickou stejně jako jeho práci filozofickou, literárněkritickou i vědeckou a je v ní obsaženo zjištění, že svět se ocitl na rozcestí, z něhož vedou cesty buď k revolučním otřesům, anebo ke stabilizaci soudobých řádů. I v literatuře bude Masaryk bojovat proti všemu, co rozrušuje podstatu sociálního organismu, co staví individuum proti společnosti. Někteří myslitelé vyvozovali rozdíly mezi TGM a FXŠ jejich rozdílným přístupem k náboženství. Snad to do určité míry ovlivnilo zjevný nebo daleko spíše skrytý antagonistický vztah dvou nejvýznamnějších osobností našeho společenského a kulturního života v letech 1890–1937. Většinou k sobě mlčeli, byli si spíše „nemilými záhadami“. Ale, jak říká V. Černý, nelze volit jednoho proti druhému, nýbrž je třeba volit oba.“²⁷

T. G. MASARYK AND F. X. ŠALDA

The relations between T. G. Masaryk and F. X. Šalda changed in a certain way from the 1890s till 1930s. A special attention is paid to the beginning of 1890s when Šalda formulated his theoretical program, also in his polemics with Masaryk's revue *The Time*. We focus as well on the turn of 1895/1896 when Šalda reviewed *Our Contemporary Crisis* by Masaryk, and on Masaryk's critique of Šalda's novel *The Puppets and Workers of God*, and on Šalda's critique of *The World Revolution* by Masaryk.

24 *Šaldův zápisník* II, 1929–1930, Praha: ČS 1991, s. 233–242.

25 *Tamtéž*, s. 240.

26 *Tamtéž*.

27 Srov. V. Černý: FXŠ – TGM..., s. 223.

